

मेरो रेडियो अनुभव

राजेन्द्र ज्ञवाली

म नेपालगञ्जको घरबारी टोलमा जन्मेको हुँ, आजभन्दा करिब साढे तीन दशकअगाडि । पहाड घर गुल्मी भए पनि बाल्यकालका सुन्दर, रहर लाग्दा, चुलबुले दिनहरू यहींको धुलो माटोमा खेल्दै बिताएँ मैले । यस बाहेक बाल्यकालका लगभग दुई वर्ष बर्दिया जिल्लाको गुलरियामा मेरो ठूलो बुवा स्थानेश्वर शर्मा (जो त्यहाँको महाकवि देवकोटा स्कूलको प्रधानाध्यापक हुनुहुन्थ्यो) को घरमा बित्यो । बर्दिया जिल्लाकै बेलवा गाविस (बासगढी बजारभन्दा लगभग साढे एक किलोमिटर वर) मा पर्ने आफ्नो गाँउमा विशेष गरी जाडो महिनामा हुने स्कूल विदा बिताउने गरिन्थ्यो ।

कुनै बेला मध्य तथा सुदूर पश्चिमाञ्चलको व्यापारिक केन्द्रका रूपमा रहेको नेपालगञ्ज नयाँ मुलुक भनिने चार जिल्लाहरूमध्ये बाँकेको सदरमुकाम पनि हो । नेपालको विकास क्रममा निकै पछि परेको पश्चिमी भू-खण्डमा भारतीय सीमानामा अवस्थित छ यो सहर । २०४० साल पहिलेसम्म यहाँबाट काठमाडौँमात्र होइन, नेपालका अन्य भूभागमा जाँदा पनि भारतीय भूमिको

सहारा लिनुपर्थ्यो । अरू त के कुरा, लगभग ४० किलोमिटर पश्चिममा रहेको छिमेकी जिल्ला बर्दियाको सदरमुकाम गुलरियासम्म ओहोर-दोहोर गर्दा पनि भारतीय मार्ग भएर जानुपर्ने बाध्यता थियो । यही भौगोलिक परिस्थितिले नेपालगञ्जलाई धेरै क्षेत्रमा भारतमा भर पर्न बाध्य पारेको थियो । यसको असर त्यहाँको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक लगायत अन्य विभिन्न क्षेत्रमा पनि उतिकै परेको थियो ।

नेपाली सञ्चार जगत सुषुप्तावस्थामा थियो । त्यति बेला चल्तीको माध्यमका रूपमा रहेको रेडियो नेपालको पहुँच नेपालगञ्जसम्म पुगे पनि यहाँको समाजमा अत्यन्तै कम प्रभावी थियो । विभिन्न जातजातिको बसोबास भएको नेपालगञ्जमा नेपालीबाहेक अवधी, थारू र हिन्दी भाषाकै प्रयोग बढी मात्रामा हुने गर्थ्यो ।

मेरो आफ्नो कुरा गर्दा मैले केटाकेटी उमेरदेखि नै अर्थात् ३० को दशकदेखि नै रेडियो सुन्न थालेको थिएँ । नेपालगञ्जमा रहेको एउटा मात्र चलचित्र भवनमा प्रदर्शन हुने हिन्दी चलचित्र नियमित नै नभए पनि बेला बेलामा हेर्ने गरिन्थ्यो त्यसको छाप ममा राम्रै गरी बसेको थियो । मलाई मात्र होइन, मेरा समकालीन सबैमा हिन्दी चलचित्रको प्रभाव दह्रो थियो । यसले गर्दा हामीमा बालकैदेखि नै हिन्दी गीतसङ्गीतमा रुचि बढ्नु स्वाभाविकै भयो । मलाई अझ सम्झना छ, अधिकांश मानिसहरू हिन्दी गीतकै लागि मात्र रेडियो नेपाल सुन्ने गर्थे । त्यति बेला दिउँसो साढे तीन बजेदेखि प्रसारण हुने *विज्ञापन सेवा*को कार्यक्रममा बजाइने हिन्दी गीतका श्रोताहरू नेपालगञ्जमा मात्र नभएर सीमावर्ती भारतीय क्षेत्रमा पनि थिए । हिन्दी चलचित्रका गीतसङ्गीतले नेपालीभाषी समुदायमा पनि बलियो गरी जरो गाडेको थियो । त्यति बेला *विज्ञापन सेवा*मा मात्र विज्ञापन प्रसारण गरिन्थ्यो । शिव बिँडी र कृष्ण पाउरोटीको विज्ञापनगीत धेरैको जिब्रोमा टाँसिएका थिए । यसबाट *विज्ञापन सेवा*को लोकप्रियताको पुष्टि हुन्छ ।

रेडियो नेपालबाट दिउँसो एक बजेदेखि प्रसारण हुने नेपाली *फर्माइसी गीत कार्यक्रम* नेपालगञ्जमा कमैले सुन्ने गर्थे । तर आफ्नो काम विशेषले गर्दा सुर्खेत, दैलेख, जाजरकोट जस्ता स्थानबाट यहाँ आएका मानिसहरूले भने त्यो कार्यक्रम बढी चाखपूर्वक सुन्ने गरेको म सम्झन्छु । नेपालगञ्जका स्थानीय बासिन्दाहरू धेरैजसो रेडियो नेपालको दिउँसो र राती हिन्दी फिल्मी गीतसहितको कार्यक्रममै मस्त हुन्थे । हिन्दी गीतप्रतिको मोहले गर्दा नै रेडियो सिलोन, अल इण्डिया रेडियोको उर्दू सेवाबाट आउने फर्माइसी हिन्दी गीतको कार्यक्रम पनि सुन्ने प्राथमिकतामा पर्थे । यसबाहेक समाचारका लागि पनि रेडियो नेपाल सुन्ने प्रचलन थियो । विहान सात बजे र बेलुका साढे सात बजे नेपाली भाषामा

आउने समाचार रुचिपूर्वक सुन्ने गरिन्थ्यो । तर रेडियो नेपालको समाचार अति औपचारिक र सरकारपक्षीय सूचनामात्र दिने हुँदा नेपालबारे साँचो र छिटो खबर सुन्नका लागि विशेष गरी अल इण्डिया रेडियोको नेपाली सेवा, वीवीसीको हिन्दी र अङ्ग्रेजी सेवामै भर पर्नुपर्ने अवस्था थियो । हामी फुच्चेहरूलाई भने समाचारले खासै तानेको थिएन ।

तीसको दशकको अन्ततिर रेडियो नेपालले विहानको प्रसारणमा पनि *विज्ञापन सेवा*को कार्यक्रम राखेपछि सबैले त्यसप्रति चासो देखाउनु स्वाभाविक नै थियो । त्यसको कारण पनि हिन्दी गीतसङ्गीत नै थियो । मिडियम वेभमा आउने भनिएको त्यो कार्यक्रम धेरै समयसम्म पनि नेपालगञ्जमा आउँदैनथ्यो । तर पछि सर्टवेभमा त्यो प्रसारण हुन थालेपछि भने रेडियो नेपालका श्रोताहरूको सङ्ख्या नेपालगञ्जमा पनि निकै बढ्यो ।

यसको एउटा प्रसङ्ग पनि मेरो स्मृतिमा ताजै छ । २०३८ सालतिर होला, बर्दिया जिल्लास्थित आफ्नो गाउँमा काम विशेषले गएको बेला हामी चार/पाँच जना दाजुभाइले पहिले जस्तै रेडियो नेपालबाट विहानको प्रसारणमा हुने *विज्ञापन सेवा*को कार्यक्रम सुन्नका लागि रेडियोको 'कान' घुमाइरहेका थियौं । एककासि सर्टवेभमा त्यो कार्यक्रम समात्यो । हामी सबै निकै खुसी भयौं । कार्यक्रमअन्तर्गत हिन्दी गीत बजिरहेको थियो । त्यति बेलासम्म त्यो प्रसारणको पहुँच त्यस क्षेत्रमा पुगिसकेको रहेछ, तर हामीलाई थाहा थिएन । रेडियोमा बजिरहेको हिन्दी गीत सुनेर हामी निकै खुसी भएका थियौं । हामीमध्ये एक जना कसैले त भनी पनि हाल्यो— “अब विहान पनि गीत सुन्न पाइने भयो । अफ्र भविष्यमा सञ्चार जगत्ले कति विकास गर्ला । हामी अलि चाँडै जन्मिएछ । सञ्चार क्षेत्रमा हुने विकासको चरम सीमालाई हामीले देख्न पाउने छैनौं ।” अहिले त्यो कुरा सम्झँदा भन्नु बढी आश्चर्य लाग्छ । देशमा रेडियो नेपालबाहेक थुप्रै एफएम स्टेसनहरू सञ्चालनमा आइसकेका छन् । नेपालगञ्जमै पनि एफएम रेडियो सञ्चालनमा आइसकेको छ ।

रेडियो नेपालको हिन्दी फिल्मी गीतको कार्यक्रम नेपालगञ्जमा मात्र नभई सीमावर्ती भारतीय भू-भागमा पनि सुन्ने गरेको सन्दर्भ माथि आइसक्यो । रेडियो नेपालसँगको यो लगावले गर्दा आक्कलभुक्कल उनीहरू रेडियो नेपालका अन्य कार्यक्रम पनि सुन्ने गर्छन् भन्ने थाहा पाएँ मैले । नेपाली गीतप्रति रुचि बढेको थियो उनीहरूमा । नेपालगञ्जभन्दा लगभग २६ किलोमिटर दक्षिणमा रहेको भारतीय बजार नानपारामा २०३९ सालतिर भेटिएको एउटा भारतीय बालकले हामीलाई नेपाली चलचित्र सिन्दूरको गीत 'वनमा फुल्यो फूलै फूल' दुरुस्तै

गाएर सुनाएको सम्भना ताजै छ । यो गीत त्यति बेलाको चर्चित गीत थियो र रेडियो नेपालबाट बढी नै बज्यो ।

मलाई रेडियो नेपाल सुन्न प्रेरित गर्ने अर्को कारण खेलकुद पनि थियो । तत्कालीन व्यवस्थामा खेलकुदप्रति बढी जोड दिइएको थियो । देश र विदेशमा हुने खेलकुदबारे रेडियो नेपालले सातामा एकपटक *खेलकुद कार्यक्रम*मार्फत जानकारी दिने गर्थ्यो । खेल गतिविधिका बारेमा जानकारी राख्नका लागि सजिलो माध्यम रेडियो नेपाल नै हुन्थ्यो । चालीसको दशकको सुरुआत हुँदासम्म मेरो सबैभन्दा मन पर्ने खेल क्रिकेट भइसकेको थियो । भारतमा हुने क्रिकेट म्याचको प्रत्यक्ष प्रसारण नटुटाइकन सुन्ने गर्थे । अझ पाँच दिनसम्म हुने टेष्ट क्रिकेटको प्रत्यक्ष प्रसारण चार जनाले पालै पालो गर्ने हुँदा दिनभरिजसो नै उनीहरूकै बोली रेडियोमा आउँथ्यो । मेरो हजुरआमाले एक पटक भन्नु भएको सम्भना आउँछ— “यो रेडियोमा कति एक जना मान्छे मात्र बोलिरहेको छ । यसो भजन पनि लगा न बाबु ।”

सन् १९८४ तिर हुनु पर्छ, एक वर्षअघि इङ्गल्याण्डमा सम्पन्न तेस्रो विश्वकप क्रिकेट उपाधि हात पारेको भारतीय टिम टेष्ट र एक दिवसीय क्रिकेट शृङ्खलाका लागि श्रीलङ्का पुगेको थियो । लगभग तीन वर्षपहिले टेष्ट स्तर प्राप्त गरेको श्रीलङ्काली टिमले विजयको स्वाद चाख्न पाएको थिएन । मेरो समर्थन श्रीलङ्काको टिमलाई थियो । अनि दोस्रो टेष्ट म्याच रोमाञ्चक मोडमा पुगेको थियो र त्यसको प्रत्यक्ष प्रसारण सुन्नका लागि म स्कूल छोडेर आएको थिएँ । पछि त्यो म्याचमा श्रीलङ्का विजयी भएको सुन्न पाउँदाको खुसीको अनुभव निकै रोमाञ्चकारी थियो ।

लगभग त्यही ताकादेखि नै मेरो रुचि समाचारतर्फ पनि जान थालेको हो । मुख्यतः मैले नियमित रूपमा बीबीसी सुन्न सुरु गरेको थिएँ । बीबीसी सुन्नकै लागि भनेर दिनभरि जहाँ गए पनि बेलुका घर आई ठूलाबडाहरूसँगै रेडियो छेउ बस्ने गर्थे । हिन्दी सेवामा काम गर्ने भारतेन्दु विमल, मनोज भटनागर, राजनारायण विसारिया, रमा पाण्डे, सफी नफी जामी, गजाला अभिन अनी ऊर्दू सेवाका सिद्धू भाइ ! —यी सबै कार्यक्रम प्रस्तोताहरूको आ-आफ्नै विशेषता थियो । समाचारबाटै आउने राजनारायण विसारियाको स्वरमा भएको एक किसिमको परिपक्वता र गम्भिरताले सबैलाई आकर्षण गर्थ्यो भने भारतेन्दु विमलको सहज स्वरले सबैलाई मोहित पार्थ्यो । त्यस्तै मनोज भटनागरको चञ्चलतालाई उनको स्वरबाटै महसुस गर्न सकिन्थ्यो । विशेष गरी खेलकुदसम्बन्धी समाचारलाई परिणामअनुसारको स्वर निकाल्दै भन्ने सफी नफी जामीको शैली वास्तवमै उत्कृष्ट लाग्थ्यो मलाई ।

ऊर्दूमा पनि राम्रो देखल भएर होला, उनी ऊर्दू सेवामा पनि नियमित नै आउने गर्थे ।

त्यति बेला नेपाली समय भारतीय समयभन्दा दस मिनेट छिटो भएको हुनाले बीबीसी हिन्दी सेवा राती आठ बजेर दस मिनेट जाँदा सुरु हुने गर्थ्यो । अनि लगभग पाँच मिनेट पहिले रेडियो खोलेर निश्चित मिटरमा लगाउँदा त्यहाँबाट बङ्गाली सेवामा कार्यक्रम आउने गर्थ्यो । बङ्गाली भाषा बोल्न नसके पनि अलिअलि बुझ्न भने सकिँदो रहेछ भन्ने त्यति बेला नै थाहा भएको थियो । सन् १९८४ मा अमेरिकाको लस एन्जल्समा भएको ओलम्पिक खेलको उद्घाटन तत्कालीन राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगनले गरेको समाचार बीबीसी बङ्गाली सेवाबाट सुनेको अझ पनि कानमा बजिरहेको छ । हिन्दी सेवा सुरु हुनुपहिले रेडियो खोल्नुको अर्को कारण थियो बङ्गाली सेवाको अन्तमा आउने एउटा बाँसुरीको धुन । त्यो धुन मलाई साँढै मन पर्थ्यो । त्यस्तै हिन्दी सेवा समाप्त भएपछि पनि बीबीसीको मोहले ऊर्दू सेवासम्म डोऱ्याउने गर्थ्यो ।

ऊर्दू सेवामा शनिवार आउने *शाहेन क्लव* नामको बाल कार्यक्रम मलाई निकै मन पर्थ्यो । त्यसका प्रस्तोता सिद्ध भाइलाई म कहिल्यै पनि विर्सन सकिदैनं । हरेक कुरालाई चुटुकिलाको रूप दिनसक्ने उनको क्षमता वास्तवमै गजबको थियो । उनको एउटा भनाइ त अझ पनि सम्झिरहेको छु । उनले एउटा कार्यक्रममा रेडियोको आविष्कार आफैले गरेको दावी ठट्टैठामा बताएका थिए । साथी प्रस्तोताले रेडियोको आविष्कार त मारकोनी भन्नेले गरेका हुन् भन्दा उनले भनेका थिए, “अरे भाइ त्यति बेला मेरै नाम मारकोनी थियो ।” साथी प्रस्तोताको कसरी भन्ने अर्को प्रश्नको जवाफमा उनले भनेका थिए— “अरे त्यति बेला म बाटोमा हिँड्दा अधि बढ्ने क्रममा छेउको मानिसलाई कुहिनाले हिर्काएर अधि बढ्ने गर्थे । अनि मलाई सबैले कोहनीमार (कुहिनामार) भन्न थाले । पछि यही कोहनीमार नै अपभ्रंश भएर मारकोनी हुन पुगेको हो ।”

यस्ता रोचक कार्यक्रम प्रस्तोताहरू अहिले कहाँ होलान् ? गजाला अमिन र रमा पाण्डे त भारतीय टेलिभिजन संस्था दूरदर्शनमा गएको धेरै भइसकेको छ । भारतको राजधानी नयाँदिल्लीमा बसेर बीबीसीका लागि समाचार सम्प्रेषण गर्ने मार्क टलीको सम्भना पनि उत्तिकै छ । २०४८ सालको निर्वाचनमा काठमाडौँबाट कृष्णप्रसाद भट्टराइको पराजयलाई उनले पनि बडो मुस्किलले पचाउन सकेका थिए । उनको त्यस किसिमको प्रतिक्रिया नेपाली छापामै पढेको थिएँ ।

२०४६ सालको परिवर्तनसँगै रेडियो नेपालको महत्त्व भनै बढेको थियो । खुला वातावरणमा रेडियो नेपाल पनि केही सीमासम्म सरकारी हस्तक्षेप

नियन्त्रणबाट बाहिर आइपुगेको थियो । रेडियो नेपालबाट सुरु भएको घटना र विचार एवं परिक्रमा जस्ता कार्यक्रम नियमित रूपमा सुन्थ्यौँ ।

तीसको दशकतिरको नेपालगञ्ज र त्यस वरिपरिका क्षेत्रमा बढी मात्रामा भारतीय सञ्चारमाध्यमको प्रभूत्व कायम थियो । तर अहिले त्यस्तो स्थिति छैन, निकै परिवर्तन आइसकेको छ । नेपाली सञ्चार जगतले दह्रो पकड जमाइसकेको छ यस नयाँ मुलुकमा पनि । खुसीकै कुरा होइन र यो पनि ?